

Mellan öst och väst – Ukraina från ett Gammalsvenskbyersperspektiv

Av Karl-Erik Tysk

”Du skall ha stryk, din djävel!” Med de orden möttes jag, när jag för första gången besökte Gammalsvenskby i Ukraina i mitten på 90-talet.

Simon, Emil och Anna

Det var en stor kraftig man som ganska råbarkat, för att inte säga hotfullt, kom fram till mig. (Så småningom fick jag reda på att hans namn var Simon Norberg.) Det var med påtaglig ilska han hävde ur sig de orden. Jag undrade häpet över varför jag, som inte kände honom, skulle råka ut för det. Hans svar kom blixtnabbt: ”Du bor hos den där ryssdjäveln. Du skall genast flytta över till oss svenskar.”

Jag bodde hos den ukrainsk-ortodoxe prästen Oleksandr Kvitka. Men till saken hör att Oleksandr knappast skulle vilja kalla sig ryss. Han tillhör en adelssläkt och är stolt över sina ukrainska anor. Hans nationella patos hade jag naturligtvis då ingen aning om, men det skulle inte dröja länge innan jag blev varse hans ovilja mot all form av rysk dominans.

Simon hade jag inte så mycket kontakt med i fortsättningen men väl med hans syster, den formidabla berätterskan Anna Portje, hon som själv kallade sig byns computer. Man kunde sätta igång henne var som helst i hennes historia och orden flödade fram i flera timmar utan att man behövde infoga något annat än en nickning då och då för att helt i onödan markera att man hade uppmärksamheten kvar. Hennes kronologiska berättelser var sammansatta av egna upplevelser, läsefrukter och stundens improvisation. Hon hade säkert kunnat bli både en framgångsrik författare och en revolutionär Rosa Luxemburg, om hon nu inte hade varit den Anna hon nu var med ett rörligt intellekt och en synnerligen skarp tunga. Hon mötte mig en gång, när jag skulle ha en begravning: ”Har du sett vem som har hand om det här? Det är den där djävla horkarlen Andreas Annas!”

Som tur var dök en annan spenslig figur med plirande ögon upp. Han hade en nästan skälmaktig framtoning. Han sträckte fram handen och hälsade mig välkommen till byn. Också han gick rakt på sak: ”När du skall skita, skall du komma till mig. Jag har grävt sex meter och det luktar inte.”

Han hette Emil Norberg, dock inte släkt med Simon, och hade under sovjettiden suttit tio år i fängelse och som grädden på moset därefter blivit dömd till fem års förvisning i Sibirien för påstådd kollaboration med tyskarna under deras ockupation. Emil kunde nog också han yttra sig ytterst rysskritiskt, men han hade samtidigt på något underligt sätt försonat sig med sitt öde och saknade mycket av den bitterhet som i hans situation hade varit naturlig. Föga anade jag då att jag hade en av byns stora berättare framför mig, en person som jag med stort intresse skulle lyssna till så länge han levde, en man som själv gärna kallade sig sovchosens veterinär, givetvis utan all formell utbildning.

Emil anförtrodde mig att han hade klarat fängelsevistelsen bra, tack vare sin bibel. Jag kände hur värmen steg inombords men Emil, väl medveten om sin egen drastiska formuleringsförmåga, fortsatte: ”Bladen var så tunna att de räckte länge att rulla cigaretter med.”

Det där med samarbetet med tyskarna var det nog lite så och så med. Emil med sin känsla för det humoristiska lurade även den ockupationsmaktens soldater. I stället för att leverera den gris tyskarna rekvirerat, tog han en tändsticka och såg till att termometern hade en lämplig temperatur innan han stack den i grisens bak. Sedan kunde han beklagande meddela tyskarna att den tyvärr hade drabbats av rödsjuka. Det säger sig självt att Emil fick behålla grisen.

Den allestädes närvarande vodkan

Emil älskade att ta sig en tjut'-tjut' och bjuda på men han fick oroligt se med en vädjande blick på sin hustru. Henne sade han ofta efter hennes död att han haft så kär att han varje middag gick hem för att kunna vara tillsammans med henne. En gång när en av byns krutgummor, Emma Malmas, Anna Utas syster, hörde detta avbröt hon honom bryskt: "Åh, Maria som alltid klagade över att du ständigt var otrogen!" Anna Portje lade till: "Fråga Motja om hon känner Emil!"

Jag lärde mig fort mycket om denna jordnära, djävul- och vodkaspäckade fromhet. Till och med den oerhört gudfruktiga Anna Utas, som såg ut som en riktig sådan där rysk bygumma som vi sett så många av, kunde någon gång ogenerat blanda de kort som vi ibland tycker vara ganska omaka. Vid en frukost hade hon just bitt bordsbön, när hon höjde sitt glas och utbrast. "Och nu skall vi sup!"

Super gör man naturligtvis utan att man skämtar om det i hela det gamla Sovjetunionen. Andropov och Gorbatjov försökte få bukt med det med kraftiga restriktioner. Det bidrog säkert till den sovjetiska ekonomins kollaps och Gorbatjovs eget fall. Jag blev varse vodkans roll strax efter samtalet med Emil. Vi bjöd på lunch och där fanns den allestädes närvarande vodkan. Jag riggade upp med snapsglas, vanligt glas och kaffekopp. Sedan hällde de upp. Som tur var hade jag läst Michail Sjolochovs novell "Ett människoöde". Där bjuder den tyske lägerkommendanten en sovjetisk krigsfånge på vodka och tilltugg. Men denne svarar: "Jag tar inte till tugg efter första glaset ... inte efter andra ... inte efter tredje." Då släpper kommendanten sin fånge. Så börjar 1965-års nobelpristagare sin novell. Nu tog jag efter och nådde det trettonde glaset utan tilltugg. Då sköt man till mig flaskorna. Men grannarna till höger och vänster som fick dricka min juice och mitt kaffe tyckte det var riktigt starka grejer.

Svenskarnas öde

Svenskarna i byn hade kommit hit den 1 maj 1782, efter att under vintern ha vandrat från Dagö på Estland och under färden decimerats från omkring 1000 personer till de 500 som återstod, när den ryska vintern hade gjort sitt. Katarina den stora, kejsarinnan, som i så hög grad begåvats med den inte alltför sällsynta kombinationen av erotisk och politisk glupskhet, hade löst två problem i en smäll, konflikten mellan de svenska bönderna och deras godsherre på Dagö, greve Stenbock, och behovet av kolonisationsörer i det från Turkiet nyerövrade Nyryska guvernementet under hennes älskare eller möjligen mans, furst Potemkins ledning.

Nya Ryssland (Novorossija) är förresten ett ord som vi känner från det dagsaktuella ryska ordförrådet. Det har återupplivats av Katarinas samtida efterföljare, Vladimir Vladimirovitj Putin, som också lyckats blåsa liv i den gamla rysskräcken från fornstora dagar och som därmed bekräftat den bild av Ryssland som vi tycks hysa långt inne i vår reptilhjärna, den person som Alexandr Solzjenitsyn, för Rysslands skull, satte sitt stora hopp till.

Svenskarna fick så småningom sällskap med tyskar och det bykomplex som fortfarande finns kvar, bildades, från söder Schlangendorf, Mühlhausendorf, Altschwedendorf (Gammalsvenskby) och Klosterdorf. Denna by kallas idag Zmijivka på ukrainska, en översättning av det tyska Schlangendorf (Ormbyn).

De etablerade sig och många fick det ganska gott ställt på världens bästa jordar. Ändå lockades de flesta 1929 att komma Sverige, dit de anlände den 1 augusti. Några stannade, några for till Kanada. Andra lurades med löften om mjölk och honung tillbaka till de ukrainska stepperna. De gick ur askan i elden. Stalinterrorn kulminerade 1937–38.

Kyrkan i byn förvandlades under sovjettiden till allt från klubb till lagringslokal för konstgödning. För några år sedan satt en hel svensk grupp i Lily Hansas trädgård. Hon var då byns äldsta svensk. Ändå bjöd hon oss generöst på en måltid. Allt filmades av den estniska

skådespelerskan och filmproducenten Riina Hein. Lily berättade att det varit fest på klubben och en man hängde efter henne. ”Vad gjorde ni sen”, frågade jag. ”Vi gick till Malmas, där festen fortsatte.” ”Och sen, vad gjorde ni då?” Med en oförlömlig min som på samma gång andades förvåning och självklarhet kom svaret: ”Gossen!” Som om vi borde ha begripit. Lilys ende son avlades alltså den kvällen men kom så småningom att tragiskt drunkna i Dnipro. Det blev aldrig någon riktig familj för Lily. En gång gjorde hon ett försök men råkade få djävulen till svärmor.

Andra världskriget och den tyska invasionen gjorde att fronten kom och gick. När tyskarna retirerade tog de svenskarna med sig. De fick arbeta, en del i Offenburg nära den franska gränsen. När de vid krigsslutet 1945 skulle återvända anklagades en del kollektivt för fosterlandsförräderi och hamnade i norr, i Komi SSR, väster om Uralbergen, där de i fyrtio graders kyla fick slita i skogen för att förse en fanérfabrik med virke. Det skulle dröja till 1947 innan den gruppen kom hem bara för att mötas av missväxt och hungersnöd. Under en tid fick de nöja sig med gräs. Men de tog sig igenom och fick under 1980-talet ett relativt välstånd. Sovchoserna tog hand om dem från vaggan till graven. Många anser att detta var den bästa tiden.

En svensk något vänsterinriktad journalist besökte för några år sedan byn för att få höra just det av byborna. Han talade med den legendariske Gustav Annas, Kvast-Gustav kallad, eftersom han tillverkade kvastar av ”kvastgräs”. Gustav berättade och journalisten kände sig tillfreds. Men så frågade denne, för att komplettera. ”Vad gjorde ni mer?” Gustav blev inte svaret skyldig: ”Vi stal!” Intervjun var slut. Journalisten fick inte den historia han hade önskat, att allt var frid och fröjd under kommunisttiden.

Sedan föll Sovjetunionen samman och byn kastades på nytt in i fattigdom, där el och vatten blev en ransoneringsvara, som de till viss del fortfarande är.

Min egen kärlek till byn

Jag har varit 45 gånger i byn. Och jag tror mig veta vad det är som drar. Jag känner igen mycket av min barndoms människor och miljöer i 50-talets Skaraborg. Det är som om jag hade mött Simon, Anna och Emil förut. Men jag har också mött deras språk i de tal av Nikita Chrusjtjov som vi under tiden på tolkskolan fick översätta. Det vimlade av ord från den ryska svinaveln i dess mer grisiga form, stanken och konsistensen hos svinskiten var inte alltid så lätt att förstå, när den iklätt sig politisk dräkt.

Så länge de gamla lever kvar, utövar byn en oemotståndlig lockelse. Den blir bara starkare av att Anna Portje hotat mig med käppen och Lily Hansas kallat mig ”din gråhåriga djävel”. Nu är det i stort sett bara sju kvinnor kvar som bär den gamla svenska kulturen. Det finns all anledning att nämna deras namn: Milita Prasolova (född 1926), Elsa Kozenko (född 1930), Maria Norberg (född 1931), Emma Utas (född 1932), Lidija Utas (född 1933), Anna Annas (född 1936) och Maria Malmas (född 1937). Dessutom finns ett fåtal i periferin. Visserligen är det många svenskättlingar och även andra som lär sig svenska i skolan men som modersmål kommer ärans och hjältarnas språk aldrig tillbaka.

Realpolitiken som alltid dominerar

Realpolitik, är ett politiskt synsätt, där realistiska resultat anses viktigare än moraliska eller ideologiska principer. Det kan anses vara en synonym till kompromissvillig politik, eftersom kompromisser ofta är en grundförutsättning för att uppnå det man önskar.

Även om termen Realpolitik präglades i Tyskland av von Rochau på 1800-talet efter den misslyckade revolutionen 1848, har den naturligtvis sina rötter hos Machiavelli och kanske hos den grekiska historieskrivaren Thukydid.

Svenskbyborna är vana att leva med det som är följden av realpolitik i denna mening. Deras upplevelser under 1900-talet, men även under det senaste årtiondet, överträffar vida de groteska, moraliskt upp- och nedvända händelser som präglar det här årets nobelpristagare Patrick Modianos ungdomligt genialiska debutroman *Place de l' Etoile*, som jag inom parentes livligt kan rekommendera.

Idag finns det knappast några tyskar kvar i byn, medan de kvarvarande svenskättlingarna fortfarande lever där. Det är ett resultat av en kollision mellan Realpolitik och värdeladdad politik som medfört att Förbundsrepubliken Tyskland låter alla tyskar komma "hem", under det att Sverige tillämpar en annan politik som jämställer byns svenskar med vilka andra presumtiva asylsökande som helst.

Korruption på alla nivåer

En tidigare borgmästare i byn byggde en stort, modernt hus av västerländskt snitt mitt bland de gamla husen. Han gjorde det i samband med att vår svenske kung avlade ett besök i byn 2008. Visserligen var borgmästaren en av byns få framgångsrika affärsmän, men de flesta kunde ändå inte tro att han bekostade bygget ur egen kassa. Tvärtom cirkulerar fortfarande rykten om att han, i vanlig ordning skulle man kunna säga, lade beslag på en del av de pengar som byn fick från nationell och regional nivå. Vid borgmästarvalet några år senare förlorade han därför sin post, som i stället gick till en kvinna, den driftiga daghemsföreståndaren. Vid det mycket välbesökta 230-årsjubileet 2012 hade jag i ett tal anledning att varna henne för att bli en signora Corleone. Men det dröjde inte länge innan hon måste avgå på grund av en, trots allt mindre, korruptionsskandal. Hon arbetar nu i Moskva.

Detta är bara några exempel från byn på det som är Ukrainas allra största gissel, den i hela landet, på alla nivåer, utbredda korruptionen. Vi har väl alla sett hur den tidigare presidenten, Viktor Janukovyjtj, bokstavligen talat vältrade sig i lyx, innan han tvingades fly från landet. Det mest drastiska exemplet är trots allt Pavlo Lazarenko som en gång var Ukrainas premiärminister och som anses ha plundrat statskassan på inemot 200 miljoner dollar, rankad som nummer åtta bland världens mest korrupta personer.

Den nuvarande presidenten, Petro Porosjenko, chokladkungen, står inför en antagligen övermäktig uppgift, då det gäller att få bukt med denna dödliga cancersvulst på den ukrainska samhällskroppen. Av 175 stater ligger Ukraina på plats 144 på det korruptionsindex som omfattar hela världen.

Byborna är härdade. De vet att i stort sett alla politiker, med få undantag, är banditer. Just i år har emellertid byn fått en ny borgmästare som har ett fullständigt rent förflutet och förhoppningsvis genom sin karaktär skall kunna hålla stånd mot alla frestelser. Vi får se!

Korruptionen i vardagen är också den legio. Läkare, lärare och andra befattningshavare på lokal nivå kräver naturligtvis sin tribut, liksom förstas polisen, som man då och då råkar ut för. Ibland kan man dra nytta av systemet genom att ta sig litet snabbare fram men för den allmänna moralen är det förödande. Jag har dock själv haft litet roligt med den. En gång blev jag stoppad för en påstådd förseelse. Jag skulle ha åkt fel i en rondell efter mörkrets inbrott. Jag låtsades inte begripa ett ord. Till slut tog de upp lagboken och visade vad jag skulle få böta, om jag inte gav dem 100 dollar. Då begrep jag plötsligt och bad att få ringa till inrikesministeriet. De nästan körde ut mig ur den bil de först tagit in mig i.

Relationen till grannen

I en intervju alldeles nyligen sade en av Vladimir Putins förtrogna att det är russofobin som är grunden till de dåliga relationerna mellan Ryssland och staterna i västra Europa. Samtidigt uttalade han hotelser mot bland annat Estland och Lettland, som har betydande ryska minoriteter. Detta torde klart visa att den så kallade russofobin knappast är grundlös.

För Ukrainas del kompliceras allt av att Ryssland betraktar Kiev Ryssland, Svjataja Rus, det Heliga Ryssland, som alla ryssars moder. Det var här Ryssland föddes 988, när storfursten Vladimir den store, lät döpa sig enligt grekisk-ortodox rit och därmed valde sida i kampen mellan den västliga och östliga kristendomen som rått ända sedan schismen blev öppen 1054. Detta val fick på sikt ödesdigra konsekvenser för Europa och är ett av ursprungen till det som så småningom kom att bli den så kallade Järnridån.

Ryssland anser därför att åtminstone delar av Ukraina i grunden tillhör Ryssland, även om man motvilligt måste finna sig i att Ukraina är en egen nation. Enligt uppgift lär den ryske presidenten ha antytt att Ryssland och Polen borde dela upp landet. ”Lvov är egentligen en polsk stad”, lär Putin ha sagt väl medveten om att det skulle vara förödande för Ryssland att lägga under sig de västliga delarna av Ukraina med deras antiryska befolkning.

Som jag tidigare påpekat är en stor del av det nuvarande Ukraina, det territorium som Ryssland i slutet av 1700-talet erövrade från det Ottomanska riket. Det omfattade Krym samt de ukrainska länen Donetsk, Luhansk, Dnipropetrovsk, Zaporizjzja, Cherson och Odesa samt dessutom utbrytarrepubliken Transnistrien i Moldova. I Ryssland har man alltså på nytt börjat använda denna gamla beteckning, vilket Ukraina måste uppleva som ytterst hotfullt. Vi ser hur historien går igen. Ryssland har ett utmärkt minne. Med tanke på att Gammalsvenskby ligger i Chersons län torde en viss oro vara förståelig.

Den senaste utvecklingen i Ukraina kan kortfattat beskrivas så här: I november 2013 tillkännagav Ukrainas president Viktor Janukovyjtj att förhandlingarna om ett frihandelsavtal med EU skulle avbrytas. Beslutet ledde till stora protester i Kiev. De eskalerade i februari i år och Janukovyjtj flydde till Ryssland. I mars invaderade Ryssland den ukrainska halvön Krym. Efter en omdiskuterad folkomröstning sade Putin att Krym nu tillhör Ryssland.

Under våren tog ryska separatister kontroll över flera delar av östra Ukraina. I maj valde Ukraina Petro Porosjenko till ny president. Våldet fortsatte under sommaren. Den 17 juli sköts det malaysiska passagerarplanet MH17 ner, när det flög över östra Ukraina. 298 människor dog i kraschen. Proryska separatister anklagades för dådet. Den 5 september skrev parterna på ett avtal om vapenvila. Men den har inte hållits och separatisterna har genomfört val i de områden de behärskar, ett val som inte ens Ryssland accepterar men väl respekterar.

I den nya ryska militärdoktrinen från 2010 talas det om när Ryska federationens styrkor kan komma att användas. Bland annat sägs det att de kan sättas in, när följande villkor är uppfyllt: Diskriminering och undertryckande av rättigheter, friheter och intressen hos medborgare i Ryska federationen som bor i främmande stater.

En ytterligare faktor är naturligtvis den att Västerlandet inte har lyckats hindra Ryssland att genomföra sina planer med avseende på Krym. Möjligen är samma procedur nu på gång i Donetsk och Luhansk, även om den ryska taktiken minst sagt kan tyckas en smula svårförstådd. En del menar att Putin improviserar. Det må gälla den taktiska nivån, men när det handlar om strategin är jag ganska säker på att det inte är fallet. Hans handlande är helt rationellt och fullt begripligt.

De sanktioner som genomförts torde knappast uppnå sitt yttersta syfte. Frågan är om inte den ryska sammanhållningen ökar ju större pressen västerifrån blir. Åtminstone är det den effekt på det ryska samhället som man för närvarande kan iaktta. Det är helt i enlighet med det reaktionsmönster som det ryska folket mer än en gång visat genom historien. Man har handlat helt enligt den klassiska devisen *perfer et obura, multo graviora tulisti*, den som fanns i min ungdoms latinlärobok.

Gud är granne med Satan

Den jordnära fromhet som utmärkte de gamla svenskarna, kom en dag alldeles tydligt till uttryck, när jag besökte Elin Hermann. Hon talade en alldeles utmärkt gammalsvenska, som gjorde den svår att förstå. Det var en kvinna med hela den tragiska historien skriven i det fårade ansiktet men också med personliga olyckor av ofattbar dignitet bakom sig, som också tydligt beskriver den verklighet byborna fått leva under. En dag kom hennes son hem från arbetet på sovchosen med en flaska växtgift i handen. Han tittade på sin mor med glasartad blick, tömde flaskan och sade. ”Adjö mamma!” Först flera dagar senare dog han i svåra smärtor på sjukhuset.

Jag besökte Elin, när hon satt i den lilla trädgården omgiven av yrande hönsfjädrar och försökte få ordning på sin handdrivna lilla symaskin som hade hakat upp sig. Jag ryckte övermodigt in för att ställa allt till rätta men lyckades pinsamt nog inte få den enkla apparaten att fungera. Jag såg hur Elins otålighet växte och till slut kunde hon inte hålla den inne: ”Ge fa’en i helvete i symaskinen, låt oss fira nattvard istället!”